
A DOKTORI ISKOLÁKBAN MEGVÉDETT NÉVTANI TÉMÁJÚ DISSZERTÁCIÓK 2005-BEN

A doktori értekezések itt olvasható összefoglalói a szerzők munkái. Disszertációjuk egy-egy példánya megtalálható az illetékes egyetem, illetve a képzésért felelős egyetemi intézet könyvtárában. Az Oktatási Minisztérium honlapján található doktori adatbázis (<http://phd.om.hu>) a 2001. április 11. után doktoráltakkal kapcsolatban több információt tartalmaz. Itt elérhetők a tézisek és az angol nyelvű összefoglalók, s rendszerint a teljes disszertációk is. (Az adatbázis azonban jelenleg még hiányos.)

SEBESTYÉN ZSOLT:
BEREGVIDÉKI HELYNEVEK NYELVI ELEMZÉSE
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvstudomány
Budapest, 2005. 228 lap (114 lap adattár)

Témavezető: Hajdú Mihály

Opponensek: N. Császi Ildikó, Vörös Ottó

Védés: 2005. december 14.

Kárpátalja a magyar helynévkutatás számára mindmáig kiaknázatlan terület. Erről a vidékről korábban se jelentősebb helynévgyűjtés, se helynévfeldolgozás nem látott napvilágot. Dolgozatom ezt a hiányt igyekszik bizonyos mértékben betölteni. Disszertációmban szűkebb pátriám, a Beregszászi járás (újabbán: Beregvidék) 35 településének élő és történeti helyneveit dolgozom fel. Ez a munka saját anyaggyűjtésen alapszik. Korábban már több jelentős elméleti és gyakorlati helynévfeldolgozó munka született a magyar névtudományban (BENKŐ, 1947; LŐRINCZE, 1947; KÁZMÉR, 1957; INCZEFI, 1970 stb.), rendszervizsgálataimhoz az alapot azonban a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott többszintű elemzési modell (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993) szolgáltatja. Ennek megfelelően a helyneveket megvizsgálom mind leíró, mind történeti szempontból. A leíró elemzés két fő részből áll: a nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai vizsgálatából. A történeti vizsgálat során pedig arra vagyok kíváncsi, hogy a nevek keletkezésében milyen folyamatok játszódnak le, milyen névalkotási módok vesznek részt a névanyag kialakulásában.

A helynévanyag feldolgozása előtt fontosnak és célszerűnek tartottam bemutatni a településneveket. Mivel egy nagyobb összefüggő területtel foglalkozom, a helységek neveiből következtetéseket vonhatok le a vidék benépesülésével, első lakóival kapcsolatban. A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-nak (FNESz.) segítségével megállapítottam, hogy a településnevek nagy része személynévi, mégpedig puszta személynévi eredetű. A személynévek között vannak magyar (*Bene, Déda, Gecse, Rafajna* stb.) és szláv

(*Asztély, Kaszony* stb.) nevek is, azonban mindegyiket magyar névadással létrejöttek kell tekintenünk, mert a pusztai személynéves névadás csak a magyarságra jellemző. A személynévek mellett más motívumok is közrejátszottak a településnevek létrejöttében: növényzet (*Som*), a lakók foglalkozása (*Ardó, Csikós*), természeti adottságok (*Homok, Macsola*), közeli építmény (*Gát, Harangláb, Vári*), vízfolyás (*Borzsova, Bótrágy, Zápszony*), birtoklás (*Balazsér, Csonkapapi, Jánosi*) stb. Idegen névadással mindössze egy új település, *Kastanove* neve jött létre. A kárpátaljai, köztük a beregvidéki településnevek a 20. század folyamán többször is változáson mentek át, ma azonban a magyarlakta települések újra történelmi magyar neveiket viselhetik.

A dolgozat második fejezetében a teljes helynévanyag funkcionális-szemantikai elemzését végzem el. Ennek során arra voltam kíváncsi, hogy a helynevekben a neveket alkotó névrészek milyen funkciókat töltenek be, a denotátumról milyen információt közölnek. Négy fő névrészfunkciót különböztettem meg: a helyfajtáját megjelölő (F), valamilyen sajátosságot kifejező (S), megnevező (M) és a hellyel kapcsolatban nem álló funkciót kifejező (N). A felsorolt funkciók önállóan (az N funkció kivételével, amely egymaga nem fordul elő) egyrészes nevet alkotnak. Azonban egymással kombinálódhatnak, vagyis egy helynévben egyszerre két névrészfunkció is kifejeződhet. Ebben az esetben a név már kétrészesnek tekinthető. Kétrészes nevek S+F, S+M, M+F és N+F szerkezetűek lehetnek. Látható, hogy az F funkciójú tag csak alaptagi helyzetben fordulhat elő, az S funkciójú pedig csak bővítményként.

Az egyrészes nevek közül a leggyakoribb az F funkcionális szerkezetű név (1048; *Árok, Hegy, Patak, Tó* stb.), a kétrészes nevek közül pedig az S+F szerkezetűek (2245; *Bak homokja, Kis-rét, Domb-oldal, Répás-rekesz* stb.). Az egyes funkciók általában egy helynévfajta jellemzőek: az F funkciójú nevek leginkább építménynevek, az S szerkezetűek határnevek, az M, M+F és S+M a víznevekre jellemző, N+F pedig az utcanevekre. Az S+F szerkezetűek pedig minden helynévfajtában előfordulnak. Névanyagomban kétszer annyi a kétrészes nevek száma, mint az egyrészeseké.

A funkcionális-szemantikai elemzés után rátérek a helynevek lexikális-morfológiai vizsgálatára. Ez az elemzés a funkcionális névrészek nyelvi felépítésének analizisét jelenti. A névalkotó lexémákat szófaji, jelentésbeli jellemzőik alapján csoportosítom. Az általam gyűjtött 4721 névben összesen 7793 lexéma szerepel. A legnépesebb csoportot a földrajzi köznevek alkotják (3899). Ebből világosan kitűnik, hogy a névadás során a legfontosabb szempont a helyfajtájának megnevezése (*mező, dűlő, patak, tanya, utca, vár* stb.). Szintén gyakori a helynevekben a birtokos neve. Rendszerint egyrészes személynévek (családnév, keresztnév, ragadványnév) kerül be a helynévbe, sok esetben önállóan, vagyis más lexéma nélkül (*Andó, Bábotka, Kandikó*). A többemű nevek (családnév + keresztnév) ritkábbak (*Czabán Samu utca, Tóth Béla-féle fejtő, Petőfi Sándor utca* stb.). A különböző személynév-típusok tárgyalásánál a nevek statisztikai vizsgálatát is elvégeztem. A legelterjedtebb személynévek az utcanevekben fordulnak elő.

A közneveken és személynéveken kívül a melléknevek és a melléknévi jellegű lexémák is tevékenyen részt vesznek a névalkotásban, a denotátum sajátosságát jelölik (1240). Két melléknév, a *kis* és a *nagy* különösen megterhelt (295 és 291). Ennek oka a helynevek differenciálódásában rejlik (*Kis-Dudás, Nagy-Dudás, Kis-palaj, Nagy-palaj* stb.).

A régi helynévkincs is részt vesz új nevek alkotásában, ezek viszonyítási pontként, helyzetjelölésre szolgálnak. Általában víz-, település- és határnevek szerepelnek új helynevekben (*Bábotka utca, Béreskút-hát, Disznó-éger pataka, Nagytelek dombja* stb.).

Kis számban névutós szerkezetek is előfordulnak funkcionális névrészként (*Görbe mellett, Papi felé, Túl a vízen, Kert alatt* stb.).

A fejezet végén gyakorisági sorrendbe állítva felsorolom a helynevekben előforduló lexémákat, így névanyagom alapul szolgálhat további név- és szóföldrajzi vizsgálatokhoz.

Disszertációm utolsó fejezetében a nevek keletkezéstörténeti analizését végzem el. Nem áll rendelkezésemre elég történelmi anyag, hogy a nevek fejlődését nyomon tudjam követni, ezért csak a mai formájuknak a létrejöttében szerepet játszó folyamatot vizsgálhatom. Eredet szerint a névanyag két részre osztható: magyar eredetűek és névátvételek. A magyar nevek létrejöttében ugyanazok a folyamatok játszanak szerepet, mint a közszók keletkezésénél. Új helynév létrejöhet szintagmatikus szerkesztéssel, morfológiai és jelentésbeli névalkotással, valamint szerkezeti változással is. Ezek összevetéséből kiderül, hogy a szintagmatikus névalkotás a legelterjedtebb névkeletkezési mód (2521), ennek segítségével minőség- és birtokos jelzős szerkezetű nevek jönnek létre (*Kis-mező, Első-forduló, Öt-föld, Ádámtanya, Nemesek mezeje, Tóra függő* stb.). A második legnépesebb csoportot a jelentésbeli névalkotással létrejött nevek alkotják (1439): a jelentés-hasadás 1048 (*Árok, Patak, Tó, Kaszáló* stb.), a metonimikus névátvitel 357 névben játszik közre (*Kánya, Sas, Éger, Montenegró* stb.).

Kevésbé gyakori a morfológiai névalkotás, bár ezen belül ki kell emelnem a névképzést. A képzett nevek száma nem nagy (174), a képzésben részt vevő képzők száma viszont jelentős (10). Ezek közül több idegen eredetű (*-ka, -ke, -ca, -ce*), de leggyakrabban a magyar eredetű képzők alkotnak új helynevet (*Alsókúti, Börvényes, Bömböcske, Kerepecke, Forda* stb.). Névszójelekkel (*Izsáké, Nagy Palié, Krumpliföldek* stb.) és névszóragokkal (*Csomózónál, Bánya-hegyen* stb.) kevés név jött létre.

A szerkezeti változás sem termékeny névalkotási mód, egyedül az ellipsisz emelhető ki: a név valamely tagjának a lekopásával 152 név jött létre (*Avaska-patak ~ Avaska, Aranymosó-patak ~ Aranymosó* stb.). A kiegészülés (71), névrész-csere (34) és népetimológia (25) névalkotásban betöltött szerepe elhanyagolható.

A belső keletkezésű névkinccsel szembeállítható a más népektől átvett helyneveknek a csoportja. Érdekes azonban, hogy annak ellenére, hogy a vidék többnemzetiségű, ez az etnikai sokszínűség a helynévkincsben nem jelenik meg. Az átvételek nagy része 20. század előtti (főleg víznevek: *Baláca, Csaroda, Csarnóca, Hiripke, Szomoga* stb.); újabban az intézménynévből helynévvé vált nevek kerültek be a vidék helynévrendszerébe (*Csájna, Kopera, Szilpó* stb.).

A disszertációmhoz csatolt adattár tartalmazza az egyes települések helynévanyagát, illetve a helynevekben előforduló földrajzi köznevek felsorolását és értelmezését.

Remélem, munkámmal hozzá tudtam járulni a határon túli, azon belül a kárpátaljai magyar helynévkutatás fejlődéséhez, s eredményeim szélesebb körben is felhasználhatók lesznek. A továbbiakban gyűjtőmunkámat szeretném kiterjeszteni Kárpátalja összes magyar lakta településére, és az összegyűjtendő névanyagot egy nagy kötetben kiadni.

MÉHES MÁRTON:
EIGENNAMEN UND EIGENNAMEN-KONSTRUKTIONEN.
SPRACHLICHE ZEICHEN ZWISCHEN DIFFUSITÄT UND ÖKONOMIE
[Tulajdonnevek és tulajdonneves szerkezetek. Nyelvi jelek
a diffuzitás és a nyelvi ökonómia között]
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztika program
Budapest, 2004. 219 lap
Témavezető: Knipf Erzsébet
Opponensek: Hessky Regina, Szűcs Tibor
Védés: 2005. június 14.

1. A dolgozat általános célja egy alapvető, monográfiájellegű vizsgálat első változatának bemutatása. Szinkrón megközelítésű névelméleti munka, melynek középpontjában a tulajdonnevek (TN) szemantikája, valamint a TN-szemantika, a TN-pragmatika és a TN-grammatika kereszteződése áll, s figyelembe veszi a kognitív kutatás bizonyos alap gondolatait is. Ilyen típusú munka a germanisztikai nyelvészet területén az utóbbi időben nem készült, ezért nem véletlen, hogy a dolgozatban felvetett kérdések jó része további elemzésre kíván ösztönözni. A dolgozat végén található részletes szakirodalom hasznosítható a jelenleg hozzáférhető névelméleti irodalom egyfajta áttekintő jegyzékeként is, német és angol nyelvű hangsúllyal, különös tekintettel a névszemantika területére. Az elméleti összefüggéseket több mint 250, jobbára a mai német nyelvből vett példamondat támasztja alá.

A dolgozat abból a feltevésből indul ki, hogy a TN tartalma egy komplex, majd-hogynem diffúz tudás, amelyet a TN segítségével egyszerű és nyelvileg igen gazdaságos módon lehet aktiválni. A „TN mögötti” információhalmaz a TN-ek működésének alapvető tényezője. Felmerül a kérdés, hogy ez a tudás egyenlő-e a TN (intenzionális) jelenlétével, illetve hogy miként lehet ezt a tudást egy TN-tartalmi (szemantikai) modellbe integrálni. Ez a szinte korlátlanul halmozható tudás ugyanis – szemben a névelmélet talán legjelentősebb félreértésével – nem nyelvi, hanem javarészt enciklopédikus jellegű.

2. A dolgozat első, az integratív TN-tartalom-modell bemutatásával foglalkozó tematikus egységével kapcsolatban az (analitikus) filozófia teljes névelméleti hagyományát, valamint az általános névszemantikát és -pragmatikát fel kellett dolgozni. Ezzel sor került a releváns szakirodalom tudománytörténeti (kronológiai) tengelyének kutatására. A modern logikai-filozófiai-szemantikai vita legalább 150 éve két pólus között, a tartalmi (szemantikai) **üresség és telítettség** spektrumában folyik. A két idealizált szélsőséges pólust MILL elmélete („üresség”) és JESPERSEN álláspontja („telítettség”) jelzik. Az e két pozíció közötti spektrumban kellett megtalálni azokat az elméleteket, amelyek a TN-szemantika egyes aspektusait (bizonyos funkcióit) a legjobban írják le és elemzik.

A TN-tartalom-modell definíciója szerint a TN egy adott osztályon belüli egyedi tárgyra közvetlenül referáló, annak megnevezésére és azonosítására használt, merev

jelölőként működő, nyelviileg realizálható jel. Egy jel használatakor döntő jelentőségű a beszélő szándéka szerinti és a hallgató által észlelt propriális funkció. Ezért az általános szemantikai elemzés szempontjából kevésbé játszott szerepet a TN-ek formai-szerkezeti és etimológiai tulajdonsága, valamint a TN-ek és köznevek közötti folyamatos átmenet. Ennek ellenére a szerző a legfontosabb „határesetek”-et, mint például a definit deskripciókat (*der gegenwärtige deutsche Bundeskanzler* ’a jelenlegi német szövetségi kancellár’), a merev jelölőket (*die kleinste Primzahl* ’a legkisebb prímszám’), a természetes fajtákat (*Wasser* ’víz’, *Gold* ’arany’), az unikális címeket (*der Dekan* ’a dékán’), a monoszemantikus kifejezéseket (*Hölle* ’pokol’, *Äquator* ’egyenlítő’) és a kvázineveket (*Wann kommt Mutter nach Hause?* ’Anyá mikor jön haza?’) is bemutatja.

A tartalommodell egyesíti magában a már említett mögöttes tudást (ún. dosszié) és a TN további funkcióit: az identifikációt, a pusztán megnevező funkciót és a klasszifikáló funkciót. Az is kiderül, hogy milyen szerkezetű az a tudás, amely a TN-en keresztül elérhető. A tudás leírása csak úgy teljes, ha az alapvető szemantikai feladatok kiegészülnek a TN helyes használatának feltételeivel (TN-kompetencia). A használattal összefüggésben válnak érdekessé a TN-es szerkezetek.

Egy általános, szemantikai-pragmatikai TN-modell kidolgozása csak az évszázados filozófiai-szemantikai-logikai hagyományokból kiindulva lehetséges és kívánatos. Ezért a komplex modell kidolgozását megelőzően többek közt MILL (1843), FREGE (1892), RUSSELL (1918), STRAWSON (1950) és KRIPKE (1972) elméleteinek tanulmányozására és elemzésére volt szükség. A tartalommodellel párhuzamosan a dolgozat rávilágít egy metanyelvészetiileg releváns névelmélet-történeti összefüggésre is, ugyanis a modell keretében egyesíteni lehet a fenti klasszikus névelméleti álláspontokat. A feltételezett ellentmondások gyakran abból adódtak, hogy az egyes elméletek bizonyos alapfogalmakat (pl. jelentés, tartalom vagy extenzió) különbözőképpen definiáltak. A modell így többek közt a filozófiai tudományok kumulatív jellegének és konkrétan a névelmélet integrálhatóságának példájává válik. Az integrációval kimutatható, hogy az egyes pozíciókat nem lehet helyes-helytelen alapon kategorizálni, mivel azok külön-külön a TN-szemantikának csak egyes elemeit vagy aspektusait emelik ki, amelyek összeilleszthetővé válnak a disszertációban ajánlott teljes tartalmi leírás keretében. A vázolt modellben a TN-ek egy komplex kognitív asszociatív-információs hálózatba kerülnek.

3. A második, konstrukciókkal és azok interpretációjával foglalkozó tematikus egység kidolgozásának feltétele a szakirodalom rendszernyelvészeti tengelyének vizsgálata volt. Ebben az összefüggésben már az egyes nyelvekre jellemző jelenségeket és azok leírását kínáló művek álltak a középpontban, hiszen a dolgozat ezen része a szemantika, a pragmatika és a grammatika kereszteződésével foglalkozik. Leginkább konkrét nyelvi példákon keresztül lehetett bemutatni a konstrukciókhoz tartozó egyes interpretációkat, melyek elemzésekor lényeges szempont volt, hogy mennyire felelnek meg a nyelvi **ökonomia**, az **ikonicitás** és a **prototipikalitás** általános elemzési elveinek, melyeket a dolgozat ajánl. A dolgozat második része tehát TN-es szerkezetekkel, konkrétan a Det + TN-kombinációkon alapuló konstrukciókkal foglalkozik, amelyek olyan prototipikus TN-tulajdonságoknak mondanak ellent, mint a névelőnélküliség vagy a szingularitás, ugyanakkor nyelviileg gazdaságos módon biztosítanak helyet különböző másodlagos szemantikai-pragmatikai funkcióknak: *Wir flogen mit der Bamberg*. ’A Bamberggel repültünk’ [a repülőgép a német Bamberg városáról kapta a nevét], *Eine Petra wollte*

dich sprechen 'Egy/Valamilyen Petra akart veled beszélni', *Ein Chomsky wird nicht jeden Tag geboren* '(Egy) Chomsky nem születik minden nap'. A dolgozat a teljesség igényével igyekszik bemutatni a németre jellemző determináns-TN-kombinációk interpretációs mintáit, vagyis ezen a speciális területen egyfajta kézikönyvként is szolgálhat.

A konstrukciók az össze nem illő nyelvi jelek ikonicitását jelenítik meg, vagyis a szokatlan kombinációk új tartalmakat jeleznek. Az új funkciók minősége összefüggésben áll a Det elem minőségével: minél nagyobb a „nyelvi távolság” a Det elem és a TN között, annál nagyobb mértékben térhet el a szerkezet jelentése az elsődleges tulajdonnévi funkciótól. Az egyes esetek interpretációja gyakran a név tulajdonosához tartozó tudástól is függ. A két alaptípushoz (definit: $\emptyset + \text{TN}$, $\text{Det}_{\text{def}} + \text{TN}$ és indefinit: $\text{Det}_{\text{indef}} + \text{TN}$) három konstrukciótípus található a németben: (1) $\emptyset + \text{EN}$: *Er wollte Tony Blair werden* 'Tony Blair akart lenni', (2) $\text{DefDet} + \text{EN}$: *Er wollte der deutsche Tony Blair werden* 'Ő akart lenni a német Tony Blair', (3) $\text{IndefDet} + \text{EN}$: *Er wird ein zweiter Tony Blair* '(Egy) második Tony Blair lesz belőle'.

A mindkét alaptípusra (definit és indefinit) jellemző interpretációk (pl. metafora: *Ø/der/ein neue(r) Paganini* 'Ø/az/egy új Paganini') mellett található egy sor olyan is, amely csak az egyik vagy másik típusra jellemző (mint pl. az individuum felosztása: *der junge Goethe* 'az ifjú Goethe' vagy az individuum bevezetése: *eine gewisse Petra* 'egy bizonyos Petra'). Megállapítható, hogy a konstrukciók nyelvileg gazdaságos szerkezetek (nyelvi jelek), amelyek már meglévő nyelvi eszközök segítségével új tartalmakat hoznak létre, és magukban hordozzák az eredetileg jelölt individuumhoz tartozó tudás elemeit is.

Már a $\emptyset + \text{TN}$ -konstrukció – mint „de fault”-szerkezet – is lehet jelölt eset, ami akkor válik nyilvánvalóvá, ha olyan TN-ek, amelyek különben a DefDet -tel használatosak, bizonyos funkciókban elveszítik explicit determinánsukat (térképen csak DefDet nélkül: *Schweiz* 'Svájc', *Slowakei* 'Szlovákia', egyébként mindig névelővel állnak: *die Schweiz*, *die Slowakei*). Maga a $\emptyset + \text{TN}$ konstrukció megfelelő kontextusokban új funkciót (másodlagos jelentéstöbbletet) is kaphat; ezek többnyire metaforikus és metonimikus kifejezések (*Mit 17 wollte er Mick Jagger werden* 'Tizenhét évesen Mick Jagger szeretett volna lenni', *Berlin protestiert gegen dieses Verfahre* 'Berlin ellenzi ezt az eljárást').

A $\text{DefDet} + \text{TN}$ -konstrukció alapértelmezése az elsődleges, megnevező (propriális) funkció. A determináns gyakran hordoz formális-grammatikai információkat, mint például a nevek szemantikai szubkategorizációját (pl. a németben minden hidronima determinánssal áll: *die Donau* 'a Duna', *der Rhein* 'a Rajna', *die Adria* 'az Adria', míg minden városnév explicit determináns nélkül: *ØBern*, *ØGraz*, *ØBerlin*). A névelőhasználat és a TN ontológiai kategóriái között fennálló efféle szabályszerűségek szigorúan adott nyelvre igazak csupán. További formális okai is lehetnek azonban a DefDet használatának, mint például az egyértelmű eset- vagy nemjelölés (*Er stellt Otto dem Heinz vor* 'Bemutatja Ottót Heinznek'), a TN-ek kategóriáján belüli szemantikai alkategória-váltás kifejezése (*die Bamberg* → repülőgép vagy hajó) vagy például köznévből TN-képzés jelölése (*die Bild* → napilap neve, holott a köznévi 'kép' *das Bild*).

Szemantikai-pragmatikai alapon olyan jellemző esetekben képződnek $\text{DefDet} + \text{TN}$ -konstrukciók, mint például a konnotáció kifejezése (pl. bizalmasság: *der Brandt* 'a Brandt' [Willy Brandt korábbi német kancellárt értve alatta]), de főleg olyan funkciók megjelenítésére, mint az aspektusjelölés és a metaforikus jelentés (*der junge Goethe* 'az ifjú Goethe', *der ungarische Adenauer* 'a magyar Adenauer'). Az aspektusjelölés (vagy modalizáció) alapja az individuum elméletben több szubindividuumra történő felosztása

egy bizonyos szempont szerint (pl. idő vagy hatáskör). A szubindividuumokból így egy többelemű fiktív halmaz konstruálható, amely formálisan legalizálja a DefDet használatát. Több entitás közül minden további nélkül kiemelhető a halmazból egy bizonyos objektum a DefDet segítségével. Az aspektus alapján jelölt TN-ek általában jelzős DP-k (*der junge Goethe* 'az ifjú Goethe'), csakúgy mint a metaforikus DefDet-konstrukciók, amelyek esetében a DefDet használata szintén halmazelméletileg magyarázható. Az individuum dossziéjából (pl. Napóleon) egy markáns tulajdonság (egy standardizált predikátum) mint tertium comparationis emelődik ki (pl. 'akarnok'), amely egy másik individuumra alkalmazandó (*Peter ist der Napoleon in der Familie* 'Péter a család Napóleonja'). A DefDet használata szemantikailag azzal magyarázható, hogy a konstrukcióval egy elem kerül ki azon entitások halmazából, amelyek legalább egy napóleoni tulajdonsággal rendelkeznek, s ezen közös tulajdonságuk alapján rendeződnek egy halmazba.

Az InDefDet + TN-konstrukciók leginkább jelzős szerkezetek, a konstrukció által kifejezett funkciók pedig az InDefDet és a TN közötti nagy nyelvi távolság miatt másodlagos, pragmatikailag és szemantikailag motivált kifejezések (*ein neuer Paganini* 'egy új Paganini'). A metaforikus interpretáció esetében az InDefDet azzal magyarázható, hogy azon halmazból emelünk ki egy elemet, amely a megnevezett individuum egy jellemző tulajdonságát hordozó elemekből áll. Az exemplifikáló funkcióban használt konstrukciók interpretációjának alapja is egy hasonló halmazfelfogás, azzal a különbséggel, hogy ennek a halmaznak maga a nevet hordozó individuum is eleme (*Ein de Gaulle hätte hier anders reagiert* 'Egy De Gaulle erre másképp reagált volna'). A modalizáló (aspektusjelölő) használat interpretációja gyakorlatilag megegyezik a DefDet-es modalizáló szerkezetek elemzésével (*Eine wohlgelaunte Petra kam die Treppe herunter* 'A lépcsőn már egy jókedvű Petra jött le'). Jellemző funkciója az InDefDet-nek a metonimiaképzés jelölése is (*Ein Rembrandt wird versteigert* 'Elárvereznek egy Rembrandtot'). Ezekon kívül különböző metanyelvi funkciók jeleníthetők meg az InDefDet + TN segítségével (*ein gewisser Meyer* 'egy bizonyos Meyer').

A konstrukciók kapcsán rövidebb, kiterő alfejezetek keretében néhány, a konkrét tematikán túlmutató kérdést is sikerült érinteni, főleg érdekes TN-alkategóriákat vagy határterületeket. Ilyenek például a családnév és keresztnév kombinációjának szintaxisa, az országnevek morfoszintaxisa a németben vagy a többes számú TN-ek kérdése. Mindamellett a dolgozat természetesen a választott tematikával kapcsolatos kérdéseknek csak egy részével foglalkozhatott. Ezért a felvetett kérdések jó része további elmélyült elemzéseket tesz lehetővé, mint például az egyes TN-konstrukciók szisztematikus kontrasztív, akár több nyelven átívelő vizsgálata – különösen a német és a magyar összehasonlítása, a konstrukciók szövegtípusok szerinti további elemzése vagy további fontos kutatások elindítása a kognitív nyelvészet és a pszicholingvisztika területén, hogy a TN-kompetenciáról, a TN-hálózatokról és a TN asszociációs potenciáljáról lehetőleg gyakorlati, illetve kísérletekkel alátámasztott ismeretek is megjelenhessenek.

**NEMES MAGDOLNA:
FÖLDRAJZI KÖZNEVEK ÁLLOMÁNYI VIZSGÁLATA**

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány

Debrecen, 2005. 225 lap (199 lap melléklet)

Témavezető: Hoffmann István

Opponensek: Hegedűs Attila, Vörös Ottó

Védés: 2005. december 1.

1. Az értekezés tárgya és célkitűzése. – A magyar nyelvtudományban nagy hagyományai vannak azoknak a kutatásoknak, melyek a szókincs egy jól körülhatárolható részét veszik nagytitkos alá. Ezek a kutatások többféle tanulsággal járhatnak, mivel egy jól meghatározott, szemantikailag homogén szócsoporthoz kiváló terepet nyújt különböző nyelvi vizsgálatokhoz. Dolgozatom témájaként a magyar földrajzi köznevek vizsgálatát választottam. Azért tartom ezt lényeges feladatnak, mert e területen alig folytak rendszeres vizsgálatok. Ez különösen annak ismeretében feltűnő, hogy a magyar nyelv helynévállományában is igen fontos szerepet játszanak, valamint nyelvünk első írásos forrásaiban is bőségesen találunk földrajzi közneveket (*utu, kutu, azo* stb.).

A földrajzi köznevek lényeges szerepet töltenek be a mai névadásban is: földrajzi köznévként a helyneveknek az a szerkezeti része, amelyből megtudjuk, milyen típusú a kérdéses hely, legyen az *hegy, völgy, erdő* vagy más természeti képződmény. Azokba a nevekbe, amelyekből valamilyen oknál fogva hiányzik ez a névrész, szerkezeti változás útján be is kerülhetnek. A *Rakaca, Ida* típusú egyrészes, földrajzi köznevet eredetileg nem tartalmazó helynevek egy része másodlagosan *Rakaca pataka, Ida vize* szerkezetűvé válhat, azaz kiegészülhet a helyfajta megjelölő földrajzi köznévi lexémával. Ettől függetlenül azonban minden helynév alkothat alkalmi minőség- (néha formálisan birtokos) jelzős szerkezetet a denotátum objektumosztályát jelölő közszavakkal, pl. *Szamos folyó, Debrecen városa*. A földrajzi köznevek alapformaként előfordulhatnak többes számban (*kertek, táblák* → *Pipó-kertek, Tibori-táblák*) is: a *kertek, táblák* az ilyen nevekben olyan területet jelölnek, melyek kisebb részekre vannak osztva.

A földrajzi köznevekkel foglalkozó kutatások hagyományos jellemzője, hogy a földrajzi köznevet a tulajdonnévvel szembeállított valóságként fogják fel, pusztán úgy tárgyalják, mint a tulajdonnév kezdeti állapotát. Dolgozatomnak éppen az a célja, hogy egy olyan elméleti keretben ismertesse meg a földrajzi közneveket az olvasóval, amely szakít ezzel a hagyományos szembeállítással, és a földrajzi köznevet mint a nyelvhasználat központi elemét tekinti. Nem egyszerűen a földrajzi nevek részeként fogja fel a földrajzi köznevet, hanem mint a mindennapi kommunikációban önállóan is használt nyelvi jelet.

2. Az alkalmazott módszerek. – A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén 1997-ben számítógépes névtani adatbázis kiépítése indult meg. A „Magyar Névérték” olyan elektronikus gyűjtemény, melynek egyik részterülete a magyar nyelvterület 20. századi, élő földrajzi közneveinek feldolgozása. A kutatás megalapozá-

saként összegyűjtöttük és adatbázisba rendeztük az „Új magyar tájszótár”-ban (I–IV. kötet) közölt földrajzi közneveket.

Ezt követően beépítettem az 1960-as évektől megjelent tájszótárak és regionális szótárak vonatkozó anyagát is, így összesen mintegy ötven forrást dolgoztam fel. Mindezt azzal a céllal tettem, hogy elkészítsem a doktori értekezésem alapjául szolgáló földrajziköznév-szótárt. A szótár mintegy 2600 földrajzi köznév jelentéseit területi változatosságban tárja elénk. Az adatbázis és a szótár egyaránt számítógéppel készül, így az újonnan megjelenő adattárak anyaga könnyedén beépíthető és beépítendő a szócikkekbe.

A dolgozatom alapját jelentő földrajziköznév-szótárban arra vállalkozom, hogy a közszóként adatolt, élőnyelvi előfordulásokat bemutassam. A földrajzi köznevek szótára tematikus élőnyelvi (táj)szótárként készül. Azokat a (táj)szavakat tartalmazza, amelyeket a mai magyar nyelvhasználatban a beszélők a különböző helyfajták megjelölésére használnak fel. Adatként a feldolgozás e fázisában csakis a nem (tulajdonnévi értékű) helynevekben való előfordulásokat veszem figyelembe. Erre a korlátozásra annak ellenére szükség van, hogy a helyfajtákat megjelölő szavaknak, a földrajzi közneveknek igen fontos szerepük van a mindenkori helynévadásban.

Vizsgálatom a teljes magyar nyelvterületre irányul, tekintet nélkül a mai országhatárookra, hiszen a megbízható tényeken alapuló szabály- és törvényszerűségek feltárását tekintem célomnak.

3. Az eredmények összessége. – A választott szókinccsoport a közszókinccs szerves részét képezi és a körében megfigyelhető jelentéstani kapcsolatok bemutatására használhatjuk a köznévi jelentéskategóriák szokásos fogalmait. Ezt abban az esetben is megtehetjük, ha a földrajzi köznevek különféle jelentései földrajzilag eltérő helyen fordulnak elő.

A szókészlet gazdagításának igen nagy, bár a nem nyelvészek számára szinte észrevétlen eszköze a nyelvi elemek jelentésének szüntelen változása. A földrajzi köznevek körében a külső (pl. technikai, társadalmi) okokra visszavezethető jelentésváltozásokra nem találunk példát, ám a belső ok(ok)ból eredő jelentésváltozás, elsősorban a metafora és a metonímia igen gyakori körükben.

A földrajzi köznevek körében a jelentésváltozás egyik legfontosabb típusát a testrésznévi eredetű szavak képviselik (*homlok, láb, könyök, derék, fenék* stb.). Ezek egy része emberi testrésze (*láb, hát, orr, torok*), más része azonban állati testrésze (*fark, taréj [hegy taréja]*) vezethető vissza. Az emberi és az állati testrész megnevezésén túl növényrész is válhat metaforikusan földrajzi köznévvé: *ág* → (*folyó*) *ága*. A dolgozatban a kiemelkedést jelentő domborzati köznevek körében megfigyelhető metaforikus jelentésváltozásokat mutatom be részletesebben.

A földrajzi köznevek jelentésfejlődésében fontos szerepet játszik a metonímia is. Az eredeti és az új jelentés viszonyának vizsgálata a földrajzi köznevek körében is eredményekhez vezethet, segítségével további csoportok különíthetők el. A metonimikus névátvitel alapján is jöhettek létre földrajzi köznevek, bár számuk és jelentőségük nem éri el a metaforikus úton alakultak arányát.

A vizsgálat alapját jelentő több mint kétezer földrajzi köznévből a ’növénynév’ → ’hely, ahol nő/található’ kapcsolat markánsan jelentkezik (pl. *akác, bükk, dió, cser, fűz, nád* stb.). Kisebb hatókörben jelentkezik az ’állat’ → ’hely, ahol él’ (*béka, ökör; csorda* stb.), valamint az ’anyag’ → ’hely, ahol található’ (*homok, kő* stb.) változás.

Alaktani szempontból áttekinthetővé válik, hogy elsősorban mely képzők és milyen összetételi módok játszanak szerepet az új földrajzi köznevek létrejöttében, és ezekben a különféle megoldásokban tükröződik-e valamiféle területiség. Egyetlen alapszóból számos más-más jelentést hordozó származékszót, így földrajzi köznevet is hozhatunk létre képzők segítségével: *csorog* → *csorgás*, *csorgó*, *csorgócska*, *csorgókút*, *csorgóskút*. A földrajzi köznevek körében – mint látjuk – egy alapszóhoz ugyanabban a szóban legfeljebb két képző járul egymás után (*fakad* + *ék* + *os*).

A képzett szavak osztályozása többféle szempontból történhet. A hagyományos grammatikákban az alapszó és a származékszó szófaja alapján kategorizálnak: ilyen megközelítésben a földrajzi köznevek deverbális és denominális nomenképzés eredményeként egyaránt létrejöhetnek. A földrajzi köznevek között az alábbi típusokat találjuk: a) N → N, pl. *hidacska*, *akácos*, *hegység*; b) V → N, pl. *áradmány*, *delelő*, *kaszálat*; c) ADJ → N, pl. *tisztás*, *gyéres*, *sűrűség*.

A földrajzi köznevek körében igen gyakori jelenség, amikor egy már képzett szó újabb képzőt kap. A képzők sorrendjére általános szabályként érvényes, hogy a termékeny képzők más képző(ke)t maguk elé engednek. A képzett földrajzi köznevek nagyobb része újabb képzőként kicsinyítő képzőt vesz fel, az így létrejövő szavak jelentése előre jelezhető: az alapszóban megnevezett dologgal ellátott, kis méretű terület vagy objektum, pl. *köveske* 'köves talajú kisebb terület', *kökényeske* 'kökénnyel benőtt kisebb terület'. A földrajzi köznevek körében második képzőként a *-ság* és az *-os* is előfordulhat: *laposság* 'lapály', valamint *limbusosság* 'mocsaras, ingoványos földterület', *fakadékos* 'vízenyős terület' vízparti helyekre utaló köznevekben.

A földrajzi köznevek az endocentrikus, hagyományosan alárendelőnek nevezett összetételek közé tartoznak. Definíciójukból adódóan mindegyik főnévi összetétel, melynek csak az utótagját ragozzuk (*akácerdőt*, *falurét*). Az utótag (vagy alaptag) határozza meg a genus proximumot, azt a fölrendelt kategóriát, amelybe a szó tartozik: az *akácerdő* az erdők, a *falurét* a rétek közé sorolandó.

Valójában a több elemből álló (a „Magyar grammatika”-ban többszörös összetételnek nevezett) *borjúdelelőpart*, *bükkfacseplez*, *mészköbánya* típusú szavak esetében is két szó összeillesztésével van dolgunk: *borjú* + *delelőpart*, *bükkfa* + *cseplez*, *mészko* + *bánya*.

A földrajzi köznévi összetételekben az alábbi termékeny szintaktikai szerkezeteket figyelhetjük meg: a) N + N, pl.: *malompatak*, *lenföld*, *kútér*, *káposztaföld*; b) ADJ + N, pl.: *körkanális*, *meddőföld*, *hidegvölgy*; c) ADV + N, pl.: *gyalogösvény*, *fennsík*, *általút*.

A földrajzi köznevek összegyűjtése, rendszerezése haszonnal járhat nemcsak a nyelvészet, hanem a térképészet és a fordítástudomány számára is. Különösen azoknak a neveknek van jelentősége, melyek többnemzetiségű területen levő objektumot neveznek meg, illetve amelyek gazdasági-politikai okok miatt kerülnek az érdeklődés középpontjába. A neveket fel kell tüntetni világtalaszokon, térképeken, és ezeknek lehetőleg egyértelműnek kell lenniük. A helyes névalak megállapításához azonban sajátos nyelvi ismeretekre és a szakszerűséget biztosító eljárásokra egyaránt szükség van.

PhD theses on Onomastics defended (2005)

The summaries and the most important data of onomastic PhD dissertations defended successfully at doctoral schools in Hungary are published arly in Névtani Értesítő: year of completion, size, consultant, opponents, date of defence. – A copy of the dissertations can be found in the library of the responsible university and in the library of the university institution responsible for the training. – The doctoral data base in the home page of the Ministry of Education (<http://phd.om.hu>) is also to give information presenting not only the propositions and the English summaries but mostly the dissertations themselves. Unfortunately, at present the data base is not complete.

The dissertations presented here are: SEBESTYÉN, ZSOLT: Linguistic analysis of place-names of Beregvidék (ELTE, Budapest, Hungarian Linguistics); MÉHES, MÁRTON: Proper names and proper name constructions. Language signs between diffusion and economy (ELTE, Budapest, German Linguistics); NEMES, MAGDOLNA: The word stock of geographical terms (University of Debrecen, Hungarian Linguistics).

